

MIRKO GRLICA
Gradski muzej, Subotica

... A SUBOTICA SE PRAVILA KAO DA JE SVE U REDU.

Holokaust kao kulminacija višedecenijske
trpeljivosti prema antisemitizmu

MIRKO GRLICA
Szabadkai Városi Múzeum
Magyarra fordította: Dévavári Zoltán

SZABADKA ÚGY TETT, MINTHA MINDEN RENDBEN LETT VOLNA

A holokaust kulminálása mint az
antiszemitizmus több évtizedes tolerálása

Összefoglaló: A 19. század második felétől egészen a második világháború végéig a szabadkai sajtóban jól követhető az antiszemita felhanggal íródott cikkek kontinuitása. Az Osztrák–Magyar Monarchiában, majd a Szerb–Horvát–Szlovén, illetve a Jugoszláv Királyságban erre nem volt megfelelő társadalmi reakció. Ennek tudható be, hogy a bácskai zsidóság náci koncentrációs táborokba való deportálása során Szabadkán elmaradt a zsidó lakosság szervezett támogatása. Az ebben a periódusban megjelenő egyetlen szabadkai napilap, a Délvidéki Magyarorság 1944 tavaszán közreadott cikkeiben világosan

kirajzolódik az a tendencia, amely arra enged következtetni, hogy a deportálást megelőző helyzetet a magyar hatóságok normálisnak, sőt megszokottnak állították be. Emberileg talán még pusztítóbb a szembesülés azzal a kapzsisággal, amely a városlakókat jellemezte a még polgártársaiknak számító zsidók tulajdonával (boltokkal, lakásokkal és házakkal, földekkel) kapcsolatban.

Kulcsszavak: antiszemitizmus, Délvidéki Magyarorság, holokauszt, Szabadka, zsidók.

Sažetak: Od pretposlednje decenije 19. veka do izbijanja Drugog svetskog rata u subotičkoj štampi se može pratiti kontinuitet antisemitski intoniranih tekstova. I na one štampane u doba Austrougarske, kao i na nastale u vreme Kraljevine SHS / Jugoslavije izostala je odgovarajuća društvena reakcija. Kao posledica toga u vreme deportacije bačkih Jevreja u nacističke koncentracione logore može se uočiti odsustvo bilo kakve organizovane podrške Subotičana sugrađanima jevrejske veroispovesti. Prateći članke u *Délvidéki Magyarorság*-u, jedinom subotičkom listu u proleće 1944. godine, može se uočiti broj-

no učešće građana u pokušajima mađarskih vlasti da situaciju prikažu kao uobičajenu, bez obzira na postojanje geta u kome su hiljade subotičkih, kao i Jevreja iz okolnih gradova, iščekivali deportaciju. Ljudski je još poraznija gramzivost građana Subotice za što brže otvaranje do juče jevrejskih trgovina, za useljavanje u njihove stanove i kuće, zaoravanje njiva, iako su tih dana subotički Jevreji još uvek bili stanovnici istog grada.

Ključne reči: antisemitizam, *Délvidéki Magyarorság*, Holokauszt, Subotica, Jevreji.

BEVEZETŐ

Megannyi monográfia, számos diskurzus után is nehéz értelmes választ adni arra a kérdésre, hogy a történelem során a zsidók miért éltek át annyi szenvedést és üldöztetést. A történészek a nagy és a végső válaszok helyett egyre inkább arra fókuszálnak, hogy megmagyarázzák az antiszemitizmus jelenségét, annak különböző formáit, illetve azokkal a kimeríthetetlen kapacitásokkal foglalkoznak, amelyek a kérdést állandóan megújítják és visszaviszik a társadalmi életbe, a közbeszédbe (Вистрих 2012, 23. o.). Ezen az úton halad majd ez a munka is. Arra tesz kísérletet, hogy feltérképezze a szabadkai zsidóságnak a 19. század második, illetve a 20. század első felében elfoglalt társadalmi helyzetét, majd pedig mindezt szembeállítja a kezdetben marginalizált, később pedig egyre veszélyesebb és frontális formát öltő, egyszersmind elhallgatott, büntetlenül hagyott antiszemitizmussal. A társadalmi passzivitás a több évtizedes antiszemitizmus ellenére a második világháború éveiben a holokausztban kulminált, és talán ez a tragédia ejtette a legnagyobb foltot a szabadkaiak lelkiismeretén. Ez a munka kronológiai sorrendben követi végig azt a periódust, amely alatt a német hatóságok a magyar állami apparátussal együttműködve törvényen kívül helyezték a zsidó közösséget, rávilágít továbbá a város polgárai részéről elmaradt szervezett segítségnyújtásra, valamint kitér azokra a megnyilvánulásokra, amelyek a deportálás időszakát egyfajta „normális” életként próbálták bemutatni, illetve közvetíteni.

Szabadkának e turbulens múltjáról jóformán nincs szakirodalom. Jelić áttekintőjében csupán néhány oldal

UVOD

I posle svih napisanih knjiga, nakon bezbrojnih diskusija, teško je naći smisleni odgovor na pitanje zašto su Jevreji kroz istoriju prolazili kroz beskrajni niz patnji i progona. Umesto pokušaja za pronalaženjem velikih i konačnih odgovora, istoričari se sve češće fokusiraju na objašnjavanje fenomena antisemitizma, na oblike njegove pojavnosti, ali i neiscrpne kapacitete za obnavljanje i ponovno vraćanje na društvenu scenu (Вистрих, 2012, стр. 23). Tim putem će i ovaj rad. Pokušaće da sliku položaja Jevreja u subotičkom društvu u drugoj polovini 19. i prvoj polovini 20. veka suprotstavi u početku sa benignijim, a docnije sve opasnijim i direktnijim oblicima prećutanog i nekažnjelog antisemitizma. Društvena pasivnost naspram višedecenijskom antisemitizmu kulminirala je u godinama Drugog svetskog rata, u Holokaustu, možda i najvećoj mrlji na savesti Subotičana. Prateći suludu hronologiju kojom su nemačke vlasti u saradnji sa mađarskim državnim aparatom stavili celu jevrejsku zajednicu s druge strane zakona, ovaj rad je zabeležio odsustvo organizovane pomoći sugrađana, ali i učešće u brojnim manifestacijama kojima se u vreme deportacije Jevreja stvarao privid „normalnog” života.

Literatura o ovom turobnom segmentu istorije Subotice gotovo da ne postoji. Samo nekoliko stranica u Jelićevom preglednom tekstu o istorijatu subotičkih Jevreja (Jelić, 1987, str. 170–173) zasnovano je na sećanjima, a manje na izvorima. Utvrđivanje činjenice da u Subotici postoje mikrofilmovi gotovo svih primeraka *Délvidéki Magyar-*

(Jelić 1987, 170–173. o.) olvasható minderről, ami inkább visszaemlékezéseken, mintsem forrásokon alapul. Ennek a dolgozatnak a megírását két körülmény tette lehetővé. Egyrészt annak a ténynek az ismerete, hogy Szabadkán fellelhető a Délvidéki Magyarság korabeli számainak mikrofilmes változata, másrészt pedig a Szabadkai Zsidó Hitközségnek az az elhatározása, hogy egy tudományos konferencián emlékezzen meg a holokauszt hetvenedik évfordulójáról.

AZ EMANCIPÁCIÓ IDŐSZAKA ÉS AZ ANTISZEMITIZMUS MEGJELENÉSE

Az Osztrák–Magyar Monarchia magyar területén élő zsidóság a világ egyik legasszimiláltabb közössége volt. Ez a mintegy egymillió közösség tette ki az ország lakosságának az öt százalékát. Miután a 19. század második felében a magyar zsidók voltaképpen a teljes polgárjogot elnyerték, valóságos „forradalom” játszódott le a szabadkai társadalmi életben. Azok a városlakók, akik addig jogfosztottan a periférián éltek, s akik számára meg volt tiltva a szabad költözködés és a tulajdonlás – s ezért jóformán házalással és egyéb lenézett munkából tartották fenn magukat –, az egyik napról a másikra elnyerték azt a teljes egyenjogúságot, amely addig a keresztény többség privilégiuma volt. A tudás fegyverével felszerelve (1880-ban a szabadkai zsidók 70,9 százaléka tudott írni, olvasni, míg a katolikusoknál ez az arány 19,6 százalékot tett ki) nagyon gyorsan mászták meg az iskolázottság, valamint az

ság-a, jedinog lista koji je 1944. godine izlazio u gradu, kao i odlučnost Jevrejske opštine u Subotici da naučnim skupom obeleži 70 godina od Holokausta, inicirali su nastanak ovog rada.

VREME EMANCIPACIJE I POJAVA ANTISEMITIZMA

Jevreji u mađarskom delu Austrougarske monarhije bili su jedna od najasimilovanijih jevrejskih zajednica u svetu. Njih oko milion, činili su gotovo 5% ukupnog stanovništva. Nakon dobijanja gotovo svih građanskih prava tokom druge polovine 19. veka, usledila je prava „revolucija” na subotičkoj društvenoj sceni. Dotadašnji sugrađani sa periferije, kojima je decenijama uskraćivana sloboda naseljavanja i posedovanja, koji su preživljavali baveći se torbarenjem i sličnim neuglednim poslovima, odjednom su postali ravnopravni građani sa kršćanskom većinom. Naoružani znanjem (1880. godine je bilo pismeno 70,9% subotičkih Jevreja nasuprot 19,6 % kod pripadnika rimokatoličke većine) vrlo brzo su se uspinjali na lestvicama bogatih, učenih, uticajnih... Već 1873. godine, kada je sastavljen prvi spisak virilista, među Subotičanima sa najvećim razrezanim porezom bilo je i šest osoba hebrejske veroispovesti (GMS, I-3428). Jedanaest godina docnije bilo ih je 17 (GMS, I-3442), što je činilo skoro 14% od ukupnog broja virilista, pri činjenici da su Jevreji u to vreme činili samo 2,6% gradskog stanovništva (Grlica, 2011, str. 211). Iste te, dakle 1884. godine Jevreji su činili više od trećine

ezzel járó gazdagság és a befolyásolási lehetőségek lépcsőfokait... Már 1873-ban, amikor az első virilista listát összeállították, a legtöbb adófizető szabadkai polgár közül hat a zsidó hitközséghez tartozott (GMS, I-3428). Tizenegy évvel később már tizenheten voltak (GMS, I-3342), s így arányuk az összes virilista 13 százalékát érte el, annak ellenére, hogy a zsidók a város lakosságának csupán a 2,6 százalékát alkották (Grlica 2011, 211. o.). Ugyanebben az évben, vagyis 1884-ben a szabadkai gimnázium diákjainak egyharmada zsidó volt (MSÉ, 1886, 96-7. o.), míg a Tanítónőképezdében minden negyedik tanuló (MSÉ, 1886, 172-3. o.). Ezekkel az alapokkal aztán a szabadkai zsidók nyitottá váltak a liberális kapitalizmus, a vállalkozás, a tolerancia és a kozmopolitizmus iránt.

A hatalmon lévő magyar arisztokrata körök a zsidókra az ország periferiáján (a Felvidéken, Kárpátalján, Erdélyben és a Délvidéken) mint szövetségeseikre tekintettek, mivel velük tudták fenntartani a magyar dominanciát. A zsidó értelmiségnek a valójában még nem is létező magyar középosztályba való betagozódása a szlovákoknál, a románoknál, a németeknél, a szerbeknél és a bunjevácoknál antiszemita reakciókat generált. Így aztán a bunjevác Neven nem kis elégedettséggel írta még 1884-ben, hogy „*a Felsőházban már másodszor bukott el az a törvénytervezet, amely lehetővé tette volna a keresztények és a zsidók közötti egyes házasságot*” (Neven, 1884. február 15., 30. o.). Az antiszemitizmus itteni első kezdeményezései azonban mindent összevetve passzíválódtak, és a magyar nemzetbe történő beolvadás elfogadható formáival voltak egyenlők.

Magyarország területén mintegy egymillió zsidó magyarosodott el, vagyis az ország lakosságának az 5 száza-

učenika subotičke gimnazije (MSÉ, 1886, 96-7. o.), kao što je Jevrejka bila svaka četvrta učenica Ženske preparandije u Subotici (MSÉ, 1886, 172-3. o.). Sa takvom osnovom subotički Jevreji su postali otvoreni ka idejama liberalnog kapitalizma, preduzetništvu, toleranciji, kozmopolitizmu...

Oni su vladajućoj aristokratskoj eliti bili nužni zbog održavanja mađarske dominacije u perifernim delovima države (u Slovačkoj, Potkapratskoj Rusiji, Transilvaniji, Vojvodini). Jevrejska integracija i transformacija u mađarsku srednju klasu, koje gotovo da i nije bilo na društvenoj sceni, izazvala je antisemitske reakcije kod Slovaka, Rumuna, Nemaca, Srba, Bunjevaca... Tako je bunjevački Neven, sa nemalim zadovoljstvom, još 1884. godine pisao da je „zakonska osnova o mišovitom braku između kršćanah i židovah propala je u Velikaškoj kući i po drugi put” (Neven, 15. februar 1884, str. 30). Ovi pokušaji antisemitizma su u početku pasivizirani i uklapani u prihvatljive forme asimilacije Jevreja u mađarsku naciju. Na području Mađarske mađarizovano je gotovo milion Jevreja, što je činilo gotovo 5% ukupnog stanovništva (Вистрих, 2012, стр. 190). Štampa na mađarskom i na manjinskim jezicima prenosila je „pozitivne” primere kada su Jevreji svoja prezimena mađarizovali. Podatke su preuzimali iz štampanih materijala koje je polugodišnje publikovalo Ministarstvo unutrašnjih poslova Mađarske, što je čitav proces dizalo na državni nivo.

Ali, nije se antisemitizam u Mađarskoj javio samo među pripadnicima manjinskih zajednica. Tokom osamdesetih godina 19. veka politički antisemitizam se uobličio u Zemaljsku antisemitističku stranku, koja na osnovama

léka (Вистрих 2012, 190. o.). A magyar, de a nemzetiségi sajtó is „pozitív” példaként közölte azokat a híreket, amelyek arról számoltak be, hogy a zsidók magyarosították a nevüket. Ezeket az adatokat azokból az anyagokból vették át, amelyeket félévente publikált a Magyar Belügyminisztérium. Mindez egyúttal azt is jelentette, hogy az egész folyamat, vagyis a névmagyarosítás állami szintre lett emelve. Magyarországon azonban nem csak a kisebbségek körében jelent meg az antiszemitizmus. A tizenkilencedik század nyolcvanas éveiben az Országos Antiszemita Párt az antiszemitizmus eszközével kívánta megdönteni Tisza kormányát. A kudarc után végül 1887-ben tűnt el a politikai süllyesztőben.

A 19. század utolsó évtizedében a polgári házasságról szóló törvény szentesítése és a hivatalos állami anyakönyvezés a zsidók egyenjogúsítása előtt álló utolsó akadályokat is ledöntötte. Csakhogy ezek a változások a katolikus egyház évszázados privilégiumainak a megnyirbálásával jártak, így aztán a magyar antiszemitizmus fő generátorává a Katolikus Néppárt lépett elő, mely a magyar zsidók között oly népszerű liberális, szocialista és kozmopolita tanokat pusztítónak, keresztényellenesnek és „*a magyar történelmi hagyományokkal szembenőnek*” tartotta (Вистрих 2012, 191. o.). Ettől az időponttól kezdte használni a sajtó a zsidókra az igen negatív értelmű „*čifut*” jelzést. Ezzel a pejoratív szóval a bunyevác Neven, illetve a Subotičke novine egyaránt élt, melynek szerkesztője a szerb Mladen Karanović volt (Subotičke novine, 1894. február 18., 3. o.), valamint a magyar sajtó is. Mamuzsich Mátyás (Matija Mamučić) plébános ama kezdeményezését, amely a zsidó és a református közösségnek nyújtandó mindenemű segély megvonását szorgalmazta, Mamuzsics Lázár

antisemitizma próbálta da sruši liberalnu Tisinu vladu. Stranka se neobavljena posla raspala 1887. godine i nestala sa političke scene.

Od poslednje decenije 19. veka i usvajanja zakona o građanskom braku i matičnim knjigama, koji je srušio i poslednje prepreke ka punoj ravnopravnosti Jevreja, ali je iz ruku Rimokatoličke crkve izbio poslove obavljane vekovima unazad, generator mađarskog antisemitizma postaje Katolička narodna partija. Ona je ideje liberalizma, socijalizma i kosmopolitizma, tada vrlo zastupljene među mađarskim Jevrejima smatrala rušilačkim, antihrišćanskim i „stranim duboko ukorenjenoj mađarskoj tradiciji” (Вистрих, 2012, стр. 191). Od ovog vremena u štampi počinje korišćenje termina Čivuti (Čifuti) za Jevreje, sa izuzetno negativnom konotacijom. Koriste ga jednako i bunjevački Neven, kao i Subotičke novine, čiji je urednik bio Srbin Mladen Karanović (Subotičke novine, 18. februar 1894, str. 3), ali i brojni listovi na mađarskom jeziku. Inzistiranje Matije Mamučića, župnika najveće gradske župe, na sednici gradske skupštine održane 22. oktobra 1894. godine, da se ukine svaka pomoć jevrejskoj i reformatskoj crkvi dok se ne podmire sve potrebe i najdalje salašarske katoličke crkve, gradonačelnik Lazar Mamučić je suzbio tek nakon mnoštva povišenih tonova, nazvavši prepozita „bundžijom” i osobom koja „sije razdor među veroispovisti” (Neven, 15. novembar 1894, str. 177).

Poseban prostor u štampi dobijaju slučajevi odricanja Jevreja od svoje vere i prihvatanje rimokatoličke vere. Slučaj pokrštavanja porodice subotičkog advokata dr Šome Siklajija (Sziklai Soma) u Kaloči, pri čemu je kum Siklajiju i njegovoj supruzi bio kaločki nadbiskup lično, dok je kum

(Lazar Mamužić) polgármester csak nagy veszekedések árán tudta megakadályozni a városi képviselő-testület 1894. október 22-ei ülésén, ahol a többi közt azzal vádolta meg névrokonát, hogy indítványával „türelmetlenséget szít a vallások között” (Neven, 1894. november 15., 177. o.).

A korabeli sajtó külön teret szentelt azoknak a híreknek, amelyek arról számoltak be, hogy a zsidók vallásukat elhagyva kikeresztelkedtek. Az állam által támogatott identitásváltásra utal Sziklai Soma ügyvéd családjának Kalocsán történt kikeresztelkedése, akinek egyébként maga a kalocsai érsek volt a komája, míg gyermekeinek a keresztapja a bácskai főispán, Vojnits István (Neven, 1895. augusztus 15., 134. o.).

Valójában minden élethelyzetet el lehetett vinni az antiszemitizmus irányába. Így aztán a sajtó negatív felhanggal tudósított az első olyan polgári házasságról, amely huszonkilenc évnyi együttlét után végre törvényesen is megkötött a keresztény Horváth Anna és a disznókereskedő Müller János között. A rosszakaratú újságíró nem állta meg, hogy ne hívja fel olvasói figyelmét: annyi évig „házasság nélkül sok gyermeket nemzettek, így aztán az esküvőn ott voltak a felnőtt fiúk és lányok, sőt az unokák is” (Subotičke novine, 1895. október 13., 3. o.).

A 20. század első évtizedében Magyarországon visszaszorult a liberális politikai kurzus, és Szabadkán is olyan erők kerültek hatalomra, amelyek a magyar nacionalizmus keményebb vonalát képviselték, s autoritásukkal élve sokszor ujjal mutogattak a zsidókra. Noha az első világháború kitéréséig az antiszemitizmus nem vált jelentős politikai erővé, egyre több olyan eset történt, amely negatív érzületeket generált a zsidókkal szemben. Sokan még az építésze-

njihovoj deci bio veliki župan Bačko–Bodroške županije, Ištvan Vojnić (*Vojnits István*), davao je ovakvom menjanju identiteta poželjni i od države podsticani nivo (Neven, 15. avgust 1895, str. 134).

Gotovo svaka životna situacija mogla se profilisati u pravcu antisemitizma. Tako je štampa u negativnom kontekstu prikazala prvu građansku svadbu u Subotici, tj. venčanje Ane Horvat, „katoličkinje“, i Josipa Milera (Müller), trgovca svinjama i „čifutina“, koji su nakon 29 godina zajedničkog života, dobili priliku da svoju vezu ozakone. Zluradi novinar naveo je da su mladenci sve ove godine „živili nevinčano i izrodili mnogu ducu, tako da su ovom njihovom vinčanju prisustvovali odrasli sinovi i kćeri im, pak unuci im” (Subotičke novine, 13. oktobar 1895, str. 3).

Promena na gore nastala je nakon silaska sa vlasti liberala, kada su u prvoj deceniji 20. veka na političku scenu u državi, ali i u Subotici, došli zagovornici žešćih oblika mađarskog nacionalizma, koji su u svojoj autoritarnosti sve češće upirali prstom u pravcu Jevreja. Iako do izbivanja Prvog svetskog rata antisemitizam nije postao ozbiljnija politička snaga, česti slučajevi ispoljavanja doprineli su kontinuitetu negativnog gledanja na Jevreje. Čak ni izgradnja arhitektonskog bisera, kakav je subotička sinagoga, nije dočekana u Subotici sa dobrodošlicom. Uz već ustaljeno korišćenje pogrđnog naziva za Jevreje, očigledno frustrirani novinar zabeležio je rečenicu koja mnogo govori: „Šaka ljudi pa sagrađiše žinagogu kano da u ciloj Subotici i nema drugog naroda” (Neven, 15. oktobar 1903, str. 155).

ti gyöngyszemnek számító szabadkai zsinagóga felépítését sem fogadták örömmel. A már megszokott sértő jelző használata mellett a szemmel láthatóan frusztrált tudósító a következő sokat mondó sort jegyezte le: *„Egy marék ember úgy építette fel a zsinagógát, mintha Szabadkán nem lennének más nemzetek”* (Neven, 1903. október 15., 155. o.).

A 20. század első évtizedében aztán bevett szokássá lett a társadalom bizonyos szegmenseiben a zsidók számarányának a kimutatása is. Egy 1907. évi nyári cikk a zsidók magyarországi népességnövekedéséről számolt be. Eszerint 1735-ben 13 000-en voltak, s ez a szám 1900-ra 862.000-re nőtt. 1896 és 1905 között 2193 férfi és 1952 nő keresztelkedett ki, míg a középiskolai hallgatóknak 20,29, az egyetemistáknak pedig 30,4 százaléka volt zsidó (Neven, 1907. július 15., 107. o.). Ezeket a célzottan adagolt számokon alapultak aztán azok a Barkóczy Sándor miniszteri tanácsos által aláírt elnyomó intézkedések, amelyek korlátozták a zsidó tanárok számát a középiskolákban. 1911. november 5-én a Katolikus Legényegyletben sok szabadkai *„tiltakozott azon vádakkal ellen, amelyeket a csivutok (čivuti) kreáltak Barkóczy Sándor báró ellen”* (Neven, 1911. november 15., 83. o.).

AZ ANTISZEMITIZMUS MINT JELENTŐS POLITIKAI KONCEPCIÓ

A magyar antiszemitizmus az első világháború után elsősorban a számottevő területi és népességveszteség miatt lett releváns politikai erő. A zsidóknak a magyarosodásban nyújtott „szolgáltatásai” szükségtelemmé váltak. A

Tokom prve decenije postalo je učestalo prebrojavanje Jevreja i njihove zastupljenosti u određenim segmentima društvenog života. Novinska vest iz leta 1907. godine sadržavala je podatke o porastu broju Jevreja u Mađarskoj od 1735. godine (13.000) do 1900. godine (826.000), broj pokrštenih Jevreja (2.193) i Jevrejki (1.952) u periodu od 1896. do 1905. godine, udeo jevrejskih srednjoškolaca (20,29%), kao i studenata (30,4%) na fakultetima u Mađarskoj (Neven, 15. jul 1907, str. 107). Tako probрани podaci stvarali su osnovu za represivne mere, poput ograničavanja broja jevrejskih profesora u srednjim školama koje je propisao ministarski savetnik Šandor Barkoci. Brojni Subotičani su 5. novembra 1911. godine u Katoličkom momačkom društvu „prosvjedovali protiv hajke koju su digli Čivuti protiv baruna Šandora Barkocije” (Neven, 15. novembar 1911, str. 83).

ANTISEMITIZAM KAO OZBILJAN POLITIČKI KONCEPT

Najviše zbog mađarskih teritorijalnih i populacijskih gubitaka nakon Prvog svetskog rata, mađarski antisemitizam se transformisao u relevantnu političku snagu. „Usluge” Jevreja u mađarizaciji u oblastima sa većinskim nemađarskim stanovništvom su postale nepotrebne. Jevreji kao segment srednje klase mađarskog društva postaju suprotstavljeni drugim nejevrejskim stanovnicima, što je postalo osnova za još žešći antisemitizam. Na tragu Barkocijevih ideja, već 1920. godine je usvojen zakon *numerus clausus*, kojim je Jevrejima ograničavan pristup fakultetskom o brazovanju.

zsidók mint a magyar társadalom polgári osztálya szembe kerültek a keresztény többséggel, és mindez még magasabb hőfokra izzította az antiszemitizmust. Barkóczy eszmeiségét követte az 1920-ban elfogadott úgynevezett numerus clausus (1920. évi XXV. törvénycikkely), mely a zsidók létszámát korlátozta a felsőoktatásban.

Az is figyelemre méltó, hogy a nagy háború kitöréséig a magyarok számbeli növekedése elsősorban a zsidók és a németek asszimilációjának volt köszönhető. Így történhetett meg, hogy a magyarság az ország népességének többségévé lett, ami révén a magyar etnikum teret nyerhetett a középosztályban és az urbánus közegekben. Ennek ellenhatásaként azonban kitermelődtek a „supernacionalisták” is, akik viszont a saját nemzeti kiteljesedésüket a két világháború közötti időszakban fizették meg, amikor is a németek jelentős szerepet játszottak a zsidók tragikus sorsának alakulásában. Az 1932–1944 közötti periódus hét magyar kormányfője közül négy, míg miniszterei közül tíz magyarosította vezetéknévét (János 1982, 282–284. o.). Ebben az időben folytatódott a zsidó közösség jogainak korlátozása. Még a második világháború kitörése előtt megszületett az első két zsidótörvény, melyet aztán követett a harmadik is.

Ugyanebben az időben Szabadkán, immáron a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság impériuma alatt folytatódott a rég bevett gyakorlat. Már négy hónappal azután, hogy a szerb hadsereg elfoglalta a várost, az időközben ismét felújított Nevenben napvilágot látott a *Csifut kérdés (Čifutsko pitanje)* címet viselő cikk, mely egy lépéssel továbbment a szabadkai zsidók elleni kirohanások koreográfiájában. A szerző, aki egyébként nem írta alá a cikkét, abból indult ki,

Od priličnog značaja je i činjenica da je u periodu do izbijanja Prvog svetskog rata veliki broj dobrih Mađara nastao konvertitstvom Jevreja, ali i brojnih Nemaca. Tako se objašnjava rast udela Mađara u populaciji Mađarske, povećanje brojnosti urbane srednje klase, ali i nastanak grupe „supernacionalista”, koja je svoj nacionalni preobražaj „otplaćivala” nacionalizmom u međuratnom periodu, kada su bivši Nemci mnogo doprineli nesrećnoj sudbini Jevreja. Čak četiri od sedam mađarskih premijera u periodu 1932–1944. godine imalo je pomadareno prezime, jednako kao i deset ministara u njihovim kabinetima (János, 1982, p. 282-284). Nastavljen je proces ograničavanja prava članova jevrejske zajednice. I pre započinjanja Drugog svetskog rata u Mađarskoj donet je zak. član 4/1939. godine („jevrejski zakon”), na koji su se oslanjala mnoga antisemitska rešenja tokom ratnih godina.

U isto vreme u Subotici, sada u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, nastavljena je stara praksa. Na samo četiri meseca od dana kada je srpska vojska zaposela grad, u obnovljenom *Nevenu*, osvanuo je tekst pod naslovom „Čifutsko pitanje”, koji je otišao korak dalje u odnosu na dotadašnje napade na Jevreje u Subotici. Autor, koji nas nije udostojio svoga imena, pošao je od pitanja „da li čifutski narod uopšte postoji?” Konstatuje da Jevreji ispovedaju najpraktičniji moral – moral zlatnog teleta, što je, po autoru, dovoljan razlog zbog čega Jevrej „ne može postati ravnopravni član društva” i da je to dobar povod „da se prstom na njih ukazuju” (*Neven*, 13. mart 1919, str. 1–2). U nemogućnosti da se utvrdi autorstvo ovog teksta, neka ostane zabeleženo da su se, trebalo bi valjda, sa njime slagali glavni urednik Lazar Stipić i odgovorni urednik Joso Prčić.

hogy „*egyáltalán létezik-e a csifut nemzet*”. Ebből az analógiából aztán arra a következtetésre jutott, hogy a zsidók a legpraktikusabb – az aranybárány – morált követik, mely már önmagában alátámasztja azt, hogy a zsidók „*nem lehetnek a társadalom egyenrangú tagjai*”, s már ez elégséges ok arra, hogy „*ujjal mutassanak rájuk*” (Neven, 1919. március 13., 1–2. o.). Noha az idők távlatából nem lehet kikövetkeztetni, ki volt a cikk szerzője, itt azért tegyük hozzá, hogy ezekkel a gondolatokkal minden bizonnyal azonosult Lazar Stipić fő- és Joso Prčić felelős szerkesztő is.

Ezek és a hasonló felhangok – elsősorban a jobboldalon – a két világháború közötti sajtó és közélet egészét végigkísérték. Ezen az sem segített, hogy sok Kleinből Klenić, a Blummokból pedig Blumić lett. A szláv (szerb, horvát és bunyevác) jobboldal kedvelt, állandóan visszatérő témája és vádja lett a vajdasági (délnyugati) zsidók ellen az úgynevezett „*judeo-magyar*” felhang hangoztatása.

A HOLOKAUSZT MINT AZ ANTISZEMITIZMUS „DIADALMENETE”

A második világháború Szabadka számára a magyar állam fennhatósága alá történő visszatérést hozta, de veszélyt is a szabadkai zsidók életére. Ez a munka nem tér ki azoknak a szabadkai zsidóknak a szenvedésére, akik mint a jugoszláv királyi hadsereg katonái vagy mint az úgynevezett népfelzabardító mozgalom tagjai kerültek fogságba. Ugyancsak mellőzni fogja a munkaszolgálatra elhurcolt és

Slični tonovi u štampi i javnoj sceni, pre svega na desnici, mogli su se naći tokom celog međuratnog perioda. Nije pomoglo što su mnogi Klajnovi postali Klenići, a mnogi Blumovi – Blumići. Omiljena optužba koja je u ovim godinama dolazila od strane slovenske (srpske, hrvatske, bunjevačke) desnice odnosila se na „judeo-madžarizam” vojvođanskih Jevreja.

HOLOKAUST — „TRIJUMF” ANTISEMITIZMA

Godine Drugog svetskog rata donele su ponovno vraćanje Subotice u okvire mađarske države, ali i realnu opasnost za živote subotičkih Jevreja. Ovaj rad se neće baviti stradanjem subotičkih Jevreja koji su dospeli u zarobljeništvo kao vojnici jugoslovenske kraljevske vojske, kao učesnici Narodnooslobodilačkog pokreta, niti sa stotinama onih koji su regrutovani u radne čete i u velikom procentu stradali u njima (Jelić, 1987, str. 172). Fokusiraće se na Holokaust kao epilog višedecenijske tolerancije prema pojavama antisemitizma.

Poslednji čin mađarske ratne drame u Drugom svetskom ratu počeo je 18. marta 1944. godine u Klesheimu (Klesheim), kraj Minhena, gde je održan buran sastanak Hitlera i Hortija (Horthy), na kome je namesnik pristao da armija Rajha okupira Mađarsku. „Operacija Margareta” je mogla da počne. Bez otpora i uz učešće svega nekoliko divizija Nemci su stvarnu vlast uspostavili samo u većim

ott elhunyt több száz személy (Jelić 1987, 172. o.) történetét. Magára a holokausztra mint annak a több évtizedes toleranciának az epilógusára fog koncentrálni, mely az antiszemitizmus megjelenését követte.

A második világháború utolsó magyar drámai felvonása 1944. március 18-án kezdődött, amikor a München melletti klessheimi kastélyban a kormányzó végül belezgett abba, hogy a Reich hadserege megszállja Magyarországot. Ezzel megindulhatott a Margaréta-hadművelet. Ellenállás nélkül, csupán néhány hadosztállyal a németek végül csak a nagyobb városokban állítottak fel valódi hatalmat (Rókai–Dere–Pal–Kasaš 2002, 583. o.). Kállay a kormányával együtt lemondott, és Hitler fenyegetéseinek hatására 1944. március 22-én Horthy az addigi berlini magyar követet, az 1883-ban Versecen Dimitrije Stojaković néven született Sztójai Dömét nevezte ki miniszterelnöknek. A következő napokban háromezer politikailag megbízhatatlan személyt deportáltak a német koncentrációs táborokba, a szélsőjobbot kivéve az összes politikai pártot és nem náci újságot betiltották (Hanák 1995, 267. o.). Ezzel minden feltétel megteremtődött a már régóta halogatott „*zsidókérdés végleges megoldására*”.

A Szabadkán egyetlen napilapként megjelenő Délvidéki Magyarság alapján az olvasónak olyan érzése támadhat, hogy 1944. március idusán a városban minden a megszokott mederben folyt. Az újságot megtöltötték a környező településen lezajlott március 15-ei nemzeti ünnepegekről szóló tudósítások, Bogner szerkesztő pedig „szület fűjt” a lejárt nacionalizmus vitorlájába. A végzetes történésekről egy szó sem volt olvasható. Sőt, a szabadkai lakosság éppen a Hitler–Horthy-találkozó napján értesült róla, hogy a

gradovma (Rókai, Dere, Pal, Kasaš, 2002, str. 583). Kalaijeva vlada je podnela ostavku, a nakon Hitlerovih pretnji Horti je 22. marta 1944. godine premijersko mesto poverio dotadašnjem mađarskom ambasadoru u Berlinu, Demeu Stojajiu (Sztójai Döme), koji je 1883. godine rođen u Vršcu kao Dimitrije Stojaković. U narednim danima oko 3.000 političkih protivnika je deportovano u nemačke koncentracione logore, zabranjene su sve političke stranke i organizacije, sem onih sa krajnje desnice, zabranjene su sve novine, sem nacističkih (Hanák, 1995, str. 267). Svi uslovi da se pređe na dugo odlagano „konačno rešavanje jevrejskog pitanja” su formirani.

Prema onome što je objavljivao *Délvidéki Magyarság*, jedini list koji je u to vreme izlazio u Subotici, sredinom marta 1944. godine u gradu je bio privid normalnog života. Stranice novina punili su izveštaji o proslavama mađarskog državnog praznika 15. marta u okolnim mestima, urednik Bogner je svojim uvodnim tekstovima dodavao snage u posustala jedra nacionalizma, ali nagoveštaja kobnih događaja nije bilo. Čak je na dan pomenutog susreta Hitlera i Hortija subotička javnost obaveštena da je dr Laslo Frojnd (Dr. Freund László), otorinolaringolog, očigledno jevrejskog porekla, otvarao svoju ordinaciju u Jelisavetinoj ulici 14 (*Délvidéki Magyarság*, 18. mart 1944, 7. o.). Najavljivano je prikazivanje filma *Minhauzen* (Münchhausen), „filmskog čuda u boji” u bioskopu Bačka (*Délvidéki Magyarság*, 21. mart 1944, 8. o.), u gradu je nedostajalo insulina za dijabetičare, Ištvan Frankl (Frankl István) najmlađi je pisao tekst pod naslovom *Kada nam je svirao Joška Piroš*, na repertoaru pozorišta je bila predstava *Samo jedan poljubac i ništa više*, Aleksandar Lifka je reklamirao svoju prodavnicu radio aparata... (*Délvidéki Magyarság*, 24. mart 1944, 6—14. o.).

szemmel láthatóan zsidó származású Freund László orr-, fül- és gégeorvos az Erzsébet utca 14-ben megnyitotta rendelőjét (*Délvidéki Magyarság*, 1944. március 18., 7. o.). Arról is lehetett olvasni, hogy a Bácska moziban a filmalkotás csodáját, a színes *Münchhausent* vetítik majd (*Délvidéki Magyarság*, 1944. március 21., 8. o.), vagy hogy a cukorbeteg azzal kénytelenek szembesülni, hogy a városban nincs inzulin. A legfiatalabb Frankl István pedig *Amikor Piros Jóska játszott nekünk* címmel közölt tárcát. A színház repertoárjában a *Csak egy csók és más semmi* szerepelt, Lifka Sándor pedig rádiókészülékeket árusító boltját hirdette (*Délvidéki Magyarság*, 1944. március 24., 6–14. o.).

Hogy Magyarországon, tehát Szabadkán is egyre nagyobb veszély leselkedett a zsidókra, arra abból a hírből lehetett következtetni, amely arról számolt be, hogy a Sztójai-kormány rövidesen realizálja a „*zsidókérdés megoldásával*” kapcsolatos intézkedéseket. (*Délvidéki Magyarság*, 1944. március 27., 5. o.) Három nappal később pedig arról lehetett olvasni, hogy március 29-én, szerdán, 11 órakor megkezdődött a kormány ülése, mely tizenegy órán át a „*zsidókérdés megoldását*” tárgyalta. A kormány ekkor született, 1200, 1210, 1220, illetve 1240/1944-es számmal iktatott határozatai voltak az eszenciája a zsidókkal szembeni bánásmódnak. A zsidókat az összes hivatalból (Nemzeti Bankból, bankokból és hitelszövetkezetekből, ügyvédi kamarából, közjegyzői és helyettesi, bíróságitolmács-állásból) elbocsátották, nem lehettek tagjai az újságírói, a színházi és a filmkamarának, valamint azt is definiálták, hogy pontosan ki számított a zsidó hitközség tagjának (1941-es XV. törvénycikk 9. és 16. paragrafusa), s elrendelték, hogy április 5-étől minden zsidó köteles látható helyre kitűzni a 10 x 10 cm-es sárga csillagot. (*Délvidéki Magyarság*, 1944. április 31., 4. o.)

Prvi nagoveštaj da se i u Mađarskoj, znači i Subotici, priprema realizacija dosadašnjih antisemitskih pretnji mogao se naslutiti nakon objavljivanja vesti da će Stojajeva vlada uskoro izaći sa rešenjima za „jevrejsko pitanje” (*Délvidéki Magyarság*, 27. mart 1944, 5. o.). Tri dana donije izveštavano je da je u sredu, 29. marta u 11 sati započela sednica vlade koja je narednih 11 sati raspravljala o „rešavanju jevrejskog pitanja”. Odluke vlade zavedene pod brojevima 1200, 1210, 1220 i 1240/1944. sadržale su esenciju budućeg odnosa prema Jevrejima. Izbacuju se svi Jevreji iz javnih službi (Narodne banke, drugih banaka, kreditnih zadruga, sa poslova javnih beležnika, njihovih zamenika, sudskih tumača iz advokatskih komora), ne mogu više biti članovi novinarskih, pozorišnih, filmskih komora, definisano je ko se ima smatrati pripadnikom jevrejske veroisповesti (odredbe zak. čl. XV, iz 1941. godine – paragrafi 9 i 16) i obaveza da do 5. aprila svi na vidnom mestu moraju nositi šestokraku žutu zvezdu veličine 10x10 cm (*Délvidéki Magyarság*, 31. mart 1944, 4. o.).

Za sve koji su pomislili da su odluke vlade samo ružan san, sledećeg dana je stiglo razuveravanje. Državni sekretar u Ministarstvu unutrašnjih poslova Endre Laslo (László Endre) izneo je birokratski preciznu procenu da će iz komora biti izbačeno 1900 advokata, 200 glumaca i 130 novinara. Za razbijanje svake sumnje izjavio je i sledeće rečenice: „Mađarski antisemitizam nije politička moda, nije privremena politička tekovina ... Jevrejstvo, sa mađarskog rasnog stanovišta, nije poželjno ni sa moralnog, ni sa intelektualnog, ni sa fizičkog stanovišta. Mađarski čovek može služiti samo mađarskim interesima ili ni jednim drugim...” (*Délvidéki Magyarság*, 1. april 1944, 4. o.).

Mindazok, akik azt hitték, hogy a kormány döntései csupán egy átmeneti rémálom tovamúló epizódja, mely rövidesen véget ér, már másnapra kijózanodtak. Endre László belügyi államtitkár ugyanis bürokratikus precíz értékelést adott róla, hogy mintegy 1900 ügyvédet, 200 színészt és 130 újságíró fognak eltávolítani a szakkamarákból. Minden kétséget elhárítva azt is hozzátette: „*A magyar antiszemitizmus nem politikai modell, nem ideiglenes politikai kurzus [...]. A zsidóság a magyar faj szempontjából sem morálisan, sem intellektuálisan, sem pedig fizikailag nem kívánatos. A magyar ember csak a magyar érdekeknek szolgálhat*” (*Délvidéki Magyarság*, 1944. április 1., 4. o.).

Április 3-án megkezdődött Budapest bombázása, a következő napokban pedig Bogner József és Vojnits Gyula parlamenti képviselők tollából hazafias cikkek jelentek meg Szabadka felszabadulásának harmadik évfordulója alkalmából (*Délvidéki Magyarság*, 1944. április 12., 1. o.; Uo. április 13., 4. o.). Ezzel egyidejűleg látott napvilágot a Magyar Orvosi Kamara közleménye, mely egyhangúlag támogatta Jaross Andor miniszter ama határozatát, amely elrendelte a zsidók Orvosi Kamarából való eltávolítását (*Délvidéki Magyarság*, 1944. április 3., 3. o.). Ezzel a zsidók számára a sajtó által sugallt „normális élet” és a „horror” kettőssége az elkövetkező időszak mindennapjává lett.

Már április 6-án megjelent az a hír, amely arról számolt be, hogy a zsidók számára megtiltották a gépjármű, a motorkerékpár és a kerékpár használatát, tíz nappal később pedig az az információ, hogy a kormány a zsidó vagyon zárolására készül (*Délvidéki Magyarság*, 1944. április 17., 4. o.). Innen tudhatjuk meg azt is, hogy április végén Kassán

Od 3. aprila počelo je bombardovanje Budimpešte, a narednih dana dvojica subotičkih poslanika u parlamentu Mađarske, dr Jožef Bogner (Dr. Bógner József) i Đula Vojnić (Vojnits Gyula), na stranicama štampe objavljivali su patriotske tekstove obeležavajući treću godišnjicu oslobođenja Subotice (*Délvidéki Magyarság*, 12. april 1944, 1. o. & 13. april 1944, 4. o.). Paralelno sa njima Lekarska komora Mađarske objavila je da jednoglasno pozdravlja odluke ministra Andora Jaroša (Jaross Andor) u vezi sa odstranjivanjem lekara Jevreja iz Komore (*Délvidéki Magyarság*, 3. april 1944, 3. o.). Ta dvojnost „normalnog života” i „horora” koji je bio namenjen građanima Jevrejima postaće uobičajena slika na stranicama štampe u narednim danima.

Već 6. aprila je objavljeno da se Jevrejima zabranjuje korišćenje vlastitih automobila, motocikala, bicikala. Nakon desetak dana štampana je informacija da vlada priprema mere za blokiranje jevrejske imovine (*Délvidéki Magyarság*, 17. april 1944, 4. o.), a krajem aprila je objavljeno je da je u Košicama počeo da se primenjuje policijski čas prema Jevrejima (*Délvidéki Magyarság*, 24. april 1944, 6. o.). Odsustvo bilo kakvog komentara je u kontekstu sa ranije objavljenim vestima sugerisalo zaključivanje o korisnosti, pozitivnosti takvih mera.

Da se ipak nije sve dešavalo bez optora svedoči nekoliko kratkih zabeleški. U Čantaviru je policija podnela prijave protiv troje vlasnika trgovačkih i zanatlijskih radnji koji su prekrili table koje su obaveštavale građane da su njihovi vlasnici Jevreji (*Délvidéki Magyarság*, 13. april 1944, 6. o.), kotarski sud je osudio bajskog zubotehničara Frideša Klajna (Klein Frigyes) na plaćanje 150 penga i 15 dana zatvora pošto je uhvaćen da ne nosi šestokraku zvezdu (*Délvidéki Magyarság*, 25. april 1944, 5. o.).

a zsidók számára kijárási tilalmat rendeltek el (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. április 24., 6. o.). A cikkek mindenféle kommentárt nélkülöztek, ami alapvetően az ott közöltek helyességét, helyállóságát és pozitívumát sugallta.

Hogy mindez nem ellenállás nélkül történt, arról néhány rövid tudósítás szól. Csantavéren a rendőrség három kereskedő és kisiparos ellen tett feljelentést, mert letakarták azokat a táblákat, amelyek arra hívták fel a figyelmet, hogy az üzlet tulajdonosa zsidó (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. április 13., 6. o.). A bajai kerületi bíróság pedig Klein Frigyest százötven pengő bírságra és tizenöt napi elzárásra ítélte, mert nem viselte a sárga csillagot (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. április 25., 5. o.)

A hatóságoknak a saját állampolgárai elleni szervezett intézkedési 1944. április 25-én kezdődtek meg. Ezen a napon hirdette ki Szimon István a szabadkai hatóság nevében azt a rendeletet, amelynek értelmében a zsidóktól elkobozták a kerékpárokat, az írógépeket, a fényképezőgépeket és a látcsöveket (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. április 25., 6. o.). Ugyanaznap a szabadkai lakosság arról is értesült, hogy a Rudics utcában mely üzletek tulajdonosa volt zsidó. A magabiztos újságíró mindezt így kommentálta: „*Szabadka keresztény társadalma erőteljes lépéseket foganatosított a zsidó kereskedelem ellen...*” — és ezzel „*a zsidó kereskedés véglegesen véget ért*” (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. április 25., 4. o.). A cikk második fele viszont már valóságos tetemre hívásra való felszólítás volt, a szerző ugyanis részletesen felsorolta, hogy a belváros utcáin és terein még mennyi zsidó üzlet található. Április 27-én, csütörtökön a hatóságok arról értesítették a nyilvánosságot, hogy megérkeztek a kérdőívek a zsidó vagyon összeírására. A polgárok

Sve što je od 25. aprila 1944. godine činjeno dobilo je formu organizovanog obračuna vlasti protiv dela svojih podanika. U ime subotičkih vlasti dr Ištvan Simon (Dr. Szimon István) je obnarodovao uredbu po kojoj se od subotičkih Jevreja oduzimaju bicikli, mašine za kućanje, fotoaparati i dvogledi (*Délvidéki Magyarorság*, 25. april 1944, 6. o.). Istog dana subotička javnost je obaveštena o zatvaranju onih trgovačkih radnji u Rudićevoj ulici čiji su vlasnici Jevreji. Samouvereni novinar pisao je da je „subotičko kršćansko društvo preduzelo odlučne korake protiv jevrejske delatnosti u trgovini”... i da je „vreme jevrejske trgovine završeno” (*Délvidéki Magyarorság*, 25. april 1944, 4. o.). Kao poziv na delanje izgledao je drugi deo teksta u kome je autor nabrajao koliko je jevrejskih radnji još radilo u ulicama i na trgovima u centru grada. U četvrtak, 27. aprila javnost je obaveštena da su stigli obrasci za prijavu imovine Jevreja. Svi građani su bili dužni da do nedelje, 30. aprila, dođu u sobu 35 na prvom spratu Gradske kuće i popunjene obrasce predaju gradskim vlastima (*Délvidéki Magyarorság*, 27. april 1944, 3. o.). U drugom članku istog broja novina doneti su prikupljeni podaci za subotički srez. Za svako mesto se znalo koliko Jevreja živi u njemu, kolika je vrednost njihove imovine, koliko zemlje poseduju, a koliko kuća. Unutar tog istog broja novina nalazile su se vesti da će 30. aprila biti proglašeno 37 novih vitezova u Mađarskoj (*Délvidéki Magyarorság*, 27. april 1944, 5. o.), reklama za pozorišnu predstavu *Jedno srećno peštansko leto*, kao i razmišljanja predstavnika „prijateljske” (Nedićeve) vlade u Srbiji, kome je posle savezničkog bombardovanja Beograda, Niša, Leskovca i Kraljeva, glavni neprijatelj bila komunistička ideja i partizani na čelu sa Titom.

Dobar deo subotnjeg broja *Délvidéki Magyarorság*-a štampanog 29. aprila bio je posvećen Jevrejima. Prvo su

április 30-áig, hétfőig a városháza első emeletén lévő 35-ös szobában voltak kötelesek megtenni a vagyonbejelentést (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. április 27., 3. o.). Az aznapi szám egy másik cikkében a szabadkai járással kapcsolatos, a zsidókkal összefüggésben lévő statisztikai adatok álltak. Innen lehetett megtudni, hogy egy adott településen hány zsidó élt, mennyi volt a teljes vagyonuk értéke, mekkora földterületet, illetve hány házat birtokoltak. Ugyancsak ebben a számban szerepelt egy olyan hír is, amely viszont már arról számolt be, hogy április 30-án harminchét új vitézt fognak avatni az országban (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. április 27., 5. o.). Olvashatni lehetett az *Egy szerencsés pesti nyár* színházi darab hirdetését és azt is, hogy Belgrád, Niš, Leskovac és Kraljevo szövetségesek által történt bombázása után a „baráti” szerb Nedić-kormány számára a Tito vezette partizánok számítottak a legnagyobb ellenségnek.

A Délvidéki Magyarorság az április 29-ei számában nagy terjedelmet szentel a zsidóknak. Az egyik cikk azzal vádolja a közösséget, hogy nyugtalanságot vitt a város lakosai körébe, mivel azt a (rém)hírt terjesztették, amely szerint nemsokára a szerbeknek és a bunyevácoknak is csillagot kell majd viselniük, igaz, nekik kék színűt. (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. április 29., 3. o.). Míg ezt a cikket manapság közönséges hangulatkeltésként értékelnénk, addig az *Ahol Szabadka 4300 zsidója új fészket rak* című cikk szerzője leplezetlen cinizmussal írt a szabadkai gettóról. Asbóth Ferenc arról írt benne, hogy Székely Jenő polgármester Darky Lajossal, a rendőrfőnök helyettesével és Bácskai Árpáddal, a katonai hatóságok képviselőjével csütörtökön bejárták a Horthy Miklós út, valamint az Erzsébet, a Stomm és a Baross utca által határolt gettó területét.

u jednom tekstu bili optuženi za uznemiravanje građana jer su, tobož, plasirali vest da će od skoro Srbi i Bunjevci morati nositi zvezde, ovoga puta plave boje (*Délvidéki Magyarorság*, 29. april 1944, 3. o.). I dok ova vest spada u kategoriju koju danas definišemo kao spinovanje, neskrivenim cinizmom odiše tekst pod naslovom „Gde saviti gnezdo za 4.300 subotičkih Jevreja?” Autor teksta Ferenc Ašbot (Asbóth Ferenc) je izvestio da su gradonačelnik dr Jene Sekelj (dr. Székely Jenő), policijski savetnik i zamenik komandira policije, Lajoš Darki (Darky Lajos) i predstavnik vojnih vlasti Arpad Bačkai (dr. Bácskai Árpád), u četvrtak obišli deo grada između Puta Mikloša Hortija, Jelisavetine ulice, Štomove ulice i Baroševe ulice. Tu se do 3. maja mora završiti gradnja bloka zgrada za smeštaj 4.300 subotičkih Jevreja. U kući na Putu Mikloša Hortija 12 već su živeli internirani Jevreji, njih oko 60. Vrlo ružnim rečima Ašbot je pokušao da dočara nered koji prave stanari kuće. Jedan od ključnih argumenata mu je činjanica da su se na sve strane po kući nalazile knjige. Jedna devojka čitala je knjigu Somerseta Moma (Somerset Maugham). Za razliku od njih, u stanu kućepazitelja, Mađara, sve je bilo u redu, mirno (*Délvidéki Magyarorság*, 29. april 1944, 4. o.). Treći članak posvećen Jevrejima govorio je o planu za njihovo deportovanje. Oni iz Banata biće transportovani u Segedin, oni iz Sombora i mesta uz Dunav u Baju, a novosadski u Suboticu. Računa se da će u Suboticu doći još oko 2.000 Jevreja. Da bi sve bilo po zakonu osnovan je Jevrejski savet čiji članovi su: Erne Fišer (Fischer Ernő), Erne Halbror (Halbrohr Ernő), dr Emil Havaš (dr. Havas Emil), Jene Gutman (Guttman Jenő), Jakab Ripner (Rippner Jakob), Laslo Vajs (Weiss László) i Herman Cof (Zopf Hermann) (*Délvidéki Magyarorság*, 29. april 1944, 4. o.).

Itt május 3-áig 4300 szabadkai zsidót kellett elhelyezni. A Horthy Miklós út 12-ben már hatvan internált zsidót szállásoltak el. Asbóth írásában igen illetlen szavakkal próbálta leírni azt a rendetlenséget, amelyben a ház lakói éltek. Egyik fő észrevétele a házban szerteszét heverő sok könyv volt. Egy zsidó lány Somerset Maugham könyvét olvasta. Ezzel ellentétben a keresztény magyarok által lakott ház-mesteri részben minden rendben volt (*Délvidéki Magyarság*, 1944. április 29., 4. o.). Egy harmadik cikk a zsidók deportálási terveiről szólt. Ez alapján a bánági zsidókat Szegedre, a Duna menti és a Zombor környékieket Bajára, míg az újvidékieket Szabadkára vitték volna. A cikk további kétezer (elsősorban újvidéki) zsidó Szabadkára való költöztetésével számolt. Ekkor jött létre a Zsidó Tanács is Fischer Ernő, Halbrohr Ernő, Havas Emil, Guttman Jenő, Rippner Jakab, Weiss László és Zopf Hermann részvételével. (*Délvidéki Magyarság*, 1944. április 29., 4. o.).

A május 1-jei szám közölte azt a kormányrendeletet, amely a zsidó szerzők könyveinek kiválogatását és a könyvtárakból történő eltávolítását volt hivatott előírni. A következő nap, Szeged körbejárása után Szabadkára látogatott Endre László belügyi államtitkár, és a zsidók deportálásával kapcsolatos fejleményekről érdeklődött. Endrét a polgármester és a rendőrkapitány helyettese, Simon István fogadta. Az államtitkár ellátogatott a Felsőbácskai gőzmalomban kialakított internálótáborba is. Ott hangsúlyozta, hogy a városi hatóságoknak gyorsan és precízen kell végrehajtaniuk a „zsidókérdés végleges megoldását” (*Délvidéki Magyarság*, 1944. május 2., 5. o.). Ha eddig felmerült is bármilyen dilemma, Endre kijelentése után mindenki számára egyértelművé válhatott az egész vállalkozás valódi célja.

Prvomajski broj *Délvidéki Magyarság*-a preneo je vladinu uredbu o potrebi selekcioniranja knjiga jevrejskih autora i o njihovom izbacivanju iz biblioteka. Narednog dana u Suboticu je, nakon obilaska Segedina, došao Laslo Endre, državni sekretar u Ministarstvu unutrašnjih poslova. Tu se informisao o poslovima u vezi sa deportacijom Jevreja. Dočekali su ga gradonačelnik Jene Sekelj i zamenik kapetana policije Ištvan Simon. Državni sekretar je obišao mlin *Gornjobačkog d.d.* i stambene blokove u getu. Naglasio je da je hitno i precizno „konačno rešenje jevrejskog pitanja” zadatak za sve institucije u gradu (*Délvidéki Magyarság*, 2. maj 1944, 5. o.). Ako je do sada možda i moglo biti dileme, nakon ovakve izjave bili su jasni ciljevi celog projekta.

Narednog dana čitaoci su informisani da je proširen prostor za potrebe subotičkog geta, ali i da su se u čitav društveni projekat uključili članovi organizacije *Turul*, koji su pozivali građane da im dostavljaju knjige jevrejskih autora koje će oni uništavati (*Délvidéki Magyarság*, 3. maj 1944, 5. o.). Iz Kluža su stizale vesti da je počelo deportovanje 18.000 ondašnjih Jevreja u geto, a iz Budimpešte da je prikupljeno 30 vagona knjiga jevrejskih autora, koje su transportovane u fabriku papira (*Délvidéki Magyarság*, 4. maj 1944, 3. o.).

U tom nizu loših vesti svakako su najgore one koja govore o ljudskom posrnuću. Prvo je štampa registrovala veliku zainteresovanost brojnih Subotičana za dobijanje neke od 385 preduzetničkih dozvola, koje su tek pre neki dan oduzete njihovim sugrađanima, zbog njihove jevrejske veroispovesti (*Délvidéki Magyarság*, 3. maj 1944, 5. o.). Docije u novinama je zabeležena glavna tema razgovora

A következő napon az olvasók arról értesülhettek, hogy bővítették a gettó területét. A napilap arról is beszámolt, hogy az egész „társadalmi folyamatba” bekapcsolódtak a *Turuľ Szövetség* tagjai is, akik arra hívták fel a polgárok figyelmét, hogy megsemmisítésre adják át nekik a zsidó szerzők könyveit (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 3., 5. o.). Kolozsvárról olyan hírek érkeztek, hogy tizennyolcezer ottani zsidó deportálása kezdődött meg, míg Budapesten harmincvagonnyi, zsidó származású szerző könyvét szállították a papírgyárakba megsemmisítésre (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 4., 3. o.).

Ezek közül a rossz hírek közül talán az emberi gyarlósággal kapcsolatosak voltak a legrosszabbak. A sajtó nagy érdeklődést tanúsított ama 385 iparendély iránt, amelyet alig néhány nappal korábban vettek el a szabadkai zsidóktól (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 3., 5.). Nem sokkal később az újság feljegyezte a városi közbeszéd legfontosabb témáját is. Ez pedig azokat a – csak a belvárosban hatszáz – lakásokat érintette, amelyek a gettósítás miatt üresen maradtak (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 4., 4. o.). Egy olyan helyzetben, amikor az ingatlanok tulajdonosai még mindig Szabadkán tartózkodtak, ennek a moralitása mégiscsak több pusztán a szóbeszéd egyszerű megkérdőjelezésénél. Ugyanebbe a kategóriába tartozik az a május elejei információ is, amely arról tanúskodik, hogy a városi közigazgatás 806 kérvényt fogadott be 3318 hektárnyi olyan föld bérbevételére, amelyet a zsidóktól vettek el (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 5., 3. o.).

Nagy ritkán olyan hírek is napvilágot láttak, amelyek a kilátástalan helyzetben lévő zsidóknak nyújtott segítségről szóltak. Mendelssohn Endrénét például hatszáz pengőre

tih dana u Subotici. Ticala se mogućnosti dobijanja nekog od „oslobođenih” stanova, kojih je samo u unutrašnjem gradu bilo oko 600 (*Délvidéki Magyarorság*, 4. maj 1944, 4. o.). U situaciji dok su njihovi sugrađani još uvek bili u Subotici, moralnost ovakvih zahteva više je nego upitna. U istu kategoriju spada i informacija s početka maja da je gradskoj upravi bilo podneto 806 zahteva za zakup 3.318 kj zemlje oduzete od vlasnika Jevreja (*Délvidéki Magyarorság*, 5. maj 1944, 3. o.).

Među vrlo retke informacije koje govore o pomoći Jevrejima u zaista nezavidnoj situaciji spada i kažnjavanje supruge Andreasa Mendelsona (Mendelssohn Endréné), koja je kažnjena sa 600 penga, jer je prihvatila da sačuva paket sa dragocenostima jedne jevrejske porodice (*Délvidéki Magyarorság*, 5. maj 1944, 3. o.). Mnogi nisu bili u stanju da podnesu sve pretnje koje su se evidentno nadvijale nad Jevreje. Samoubistvo je u kišobrandžijskoj radnji u centru grada učinio majstor Ignac Štajn (Stein Ignác). Zvanična policijska statistika za april 1944. godine zabeležila je čak 12 samoubistava i još 10 nestalih osoba (*Délvidéki Magyarorság*, 10. maj 1944, 7. o.).

U očajničkim pokušajima pojedinaca da nađu izlaz iz situacije koju im je stvorila država zabeležena je priča o dve nesrećne žene koje su na osnovu lažnih dokumenata pokušale da napuste geto. Čenderi su uhapsili suprugu Šandora Kalmana (Kálmán Sándorné) i njenu kćerku Žužanu (Zsuzsanna). One su pre nekoliko dana nestale. Majka je imala krivotvorena dokumenta na ime Ilona Filipović. Sa njima su otputovale u Budimpeštu, ali su zbog bombardovanja napustile i preselile se u Baju. Nakon toga su se vratile u Suboticu. Uhapšene su kada su pokušale da

büntették meg, mert egy zsidó család értékeit vette át megőrzésre (*Délvidéki Magyarság*, 1944. május 5., 3. o.). Sok zsidó nem tudta elviselni azokat a fenyegetéseket, amelyeket át kellett élnie. Stein Ignác egy belvárosi esernyőkészítő kisüzemben lett öngyilkos. A hivatalos rendőri statisztika egyébként 1944 áprilisával kapcsolatban tizenkét öngyilkosságot és tíz személy eltűnését jegyezte fel (*Délvidéki Magyarság*, 1944. május 10., 7. o.).

A kétségbeejtő helyzetből természetesen sokan keresték a kiutat. Egy ilyen történet volt annak a két nőnek az esete, akik hamis dokumentumokkal próbálták meg elhagyni a gettót. A csendőrök ekkor tartóztatták le Kálmán Sándornét és lányát, Zsuzsannát. A két nő alig néhány nappal a letartóztatás előtt tűnt el. Az anyának Filipović Ilona névre kiállított hamis dokumentumai voltak. Előbb Budapestre utaztak, de a bombázások miatt elhagyták a fővárost, és Bajára mentek. Ezután visszatértek Szabadkára. Akkor tartóztatták le őket, amikor Palicsfürdőn akartak kibérelni egy lakást. Glied Ferencné azért tartóztatták le, mert elutasította a zsidócsillag viselését. Őt a gettóba internálták (*Délvidéki Magyarság*, 1944. május 17., 5. o.).

A városi tanács ülésén Székely Jenő polgármester arra panaszkodott, hogy a „*zsidókérdés végleges megoldása*” nagy terhet rótt a közigazgatásra. A zsidó boltokat bezárták, s a jelentéstevéskor éppen a leltárat végezték el. A polgármester arról is beszámolt, hogy folyamatban volt a zsidók elkülönítése, mely néhány napon belül véget ér. „*Természetes, hogy a keresztény lakosok nem nagy örömmel fogadják be lakásaikba és házaikba a zsidókat.*” Ezért jelölték ki a vasút környékét. Azt szintén a polgármesteri beszámolóból lehet tudni, hogy nagy volt az érdeklődés a zsidó üzletek működési engedélye iránt is. Olyan határozat született, hogy az engedélyek odaítélése-

iznajme stan na Paliću. Istovremeno uhapšena je i supruga Ferenc Glida (Glied Ferencné) zato što je odbijala da nosi jevrejsku zvezdu. Internirana je u geto (*Délvidéki Magyarság*, 17. maj 1944, 5. o.).

Na sednici Gradskog veća gradonačelnik dr Jene Seckelj istakao je da je konačno rešavanje „jevrejskog pitanja” donelo mnogo posla lokalnim vlastima. Jevrejske radnje su zatvorene, a trenutno se radi na inventarisanju robe u njima. Odvajanje Jevreja u poseban deo grada je u toku i taj posao će biti okončan za koji dan. „Prirodno je da kršćanski stanovnici ne primaju dragovoljno u svoje stanove i kuće Jevreje.” Zato je izabrana okolina železničke stanice. Veliko je interesovanje za dobijanje dozvola za rad u jevrejskim radnjama. Zauzet je stav da ne sme biti protekcije i da prednost moraju imati oni koji su stručni za obavljanje tog posla. Članak se završava konstatacijom da je grad svoje obaveze izvršio. Ono što sledi „nije zadatak” gradskih vlasti (*Délvidéki Magyarság*, 9. maj 1944, 3. o.).

Dakle, moglo se pristupiti „pranju ruku”. Stranice novina bile su pune informacija o trodnevnom gostovanju budimpeštanskih glumaca, na čelu sa Ferencom Kišom (Kiss Ferenc, *Délvidéki Magyarság*, 13. maj 1944, 5. o.). U nedelju, 7. maja, koncertom je na Paliću otvorena nova kupališna sezona (*Délvidéki Magyarság*, 8. maj 1944, 6. o.), dan docnije u Subotici je održan koncert filharmoničara, a prihod sa koncerta bio je namenjen saniranju šteta od savezničkog bombardovanja (*Délvidéki Magyarság*, 9. maj 1944, 9. o.). Novine su svakodnevno donosile spiskove onih koji su prilagali sredstva za taj cilj, među njima je puno osoba nemađarskog porekla, što govori da stanovništvo u ratnim uslovima nije bilo nemotivisano za društveno

kor ki kell küszöbölni a protekcionizmust, s azok élvezhetnek elsőbbséget e téren, akik egy-egy munkakört szakmailag valóban el tudnak látni. A cikk végül azzal a megállapítással zárult, hogy ezzel a város minden feladatát elvégezte. Ami ezután következik, az már nem a városi közigazgatás feladata (*Délvidéki Magyarság*, 1944. május 9., 3. o.).

Megkezdődött a „kézmosás”. Az újság hasábjai telve voltak a Kiss Ferenc által vezetett budapesti színészek háromnapos vendégszereplésével (*Délvidéki Magyarság*, 1944. május 8., 6. o.). Május 7-én, vasárnap egy koncerttel nyílt meg a palicsi fürdőszезon (*Délvidéki Magyarság*, 1944. május 8., 6. o.). Egy nappal később a filharmonikusok léptek fel, s az ebből származó bevételt a szövetséges bombázások által okozott károk helyreállítására ajánlották fel (*Délvidéki Magyarság*, 1944. május 8., 9. o.). A sajtó naponta hozta le azokat az összesítéseket, amelyek a „bombakárosultak” javára felajánlott összegeket közölték. Sokaknak nem magyar neve volt, ami arra utal, hogy a szabadkaiak a háborús körülmények miatt igenis motiválva voltak a társadalmilag felelős együttműködésre. De nem minden téren! A zsidók a közvélemény jelentős része számára ellenszenvessé váltak.

Ma nehéz felfogni, hogy abban az időben a város mennyire volt a „képmutatás császársága”. A lap hasábjain egy olyan százhuszonhárom házat és lakást tartalmazó összesítés is megjelent, amely a Szőlő utca egészét „zsidóvá” nyilvánította. Ez az ott lakók számára az ingatlanok elhagyását és a gettóba való költözést vonta maga után (*Délvidéki Magyarság*, 1944. május 13., 4. o.). A város másik végén, a Bácska labdarúgócsapat pályáján megtartották a hagyományos focimérkőzést a „bacilusok és a paragrafusok”, vagyis az orvosok és az ügyvédek között. A mérkőzés részletes leírása – az élet összes apró örömének a jegyével – teljesen ellentétes volt azzal az örült

odgovorno delovanje. Ali, ne za svako! Građani jevrejske nacionalisti u to vreme bili su s one strane simpatija većeg dela subotičke javnosti.

Teško je danas shvatiti u kojoj meri je Subotica tog vremena bila „carstvo licemerja”. Na stranicama novina osvanuo je spisak 123 kuće i stana, kao i cele jedne ulice (Ulica grožđa) koje su proglašene „jevrejskim”. U onovremenim uslovima za njihove stanare to je značilo napuštanje kuća i stanova, samo sa najnužnijim stvarima, i odlazak u geto (*Délvidéki Magyarság*, 13. maj 1944, 4. o.). Na drugom kraju grada, na igralištu „Bačke” održan je tradicionalni fudbalski meč „bacilista i paragrafista”, tj. lekara i advokata. Detaljan opis utakmice, sa svim dogodovštinama i radostima života koje znaju biti deo takvih prigoda, bio je u potpunijoj suprotnosti sa suludim projektom koji je radio na što skorijem okončavanju nekoliko hiljada ljudskih života (*Délvidéki Magyarság*, 15. maj 1944, 8. o.).

Subotičkim Jevrejima, koji su već bili naseljeni u geto, dodatno je ograničeno kretanje odlukom koju je potpisao zamenik komandanta policije Lajoš Datki. Nedeljom i praznikom nisu smeli napuštati geto, ali i u danima preko nedelje od 19 časova do 9 časova ujutro. Od ovih odredbi bili su izuzeti lekari i veterinari, vlasnici propusnica zbog posla u privredi, vlasnici propusnica koje im je izdao Jevrejski savet. U centru grada (u Košutovoj ulici i na Trgu sv. Ištvana) Jevreji su se mogli kretati samo izuzetno, ako baš moraju obaviti kupovinu u nekoj od radnji na tom prostoru. Tramvajem su se mogli voziti samo u poslednjim kolima i to u njenoj zadnjoj polovini. Nisu mogli boraviti na jezeru Palić i u palićkom parku, u pozorište nisu mogli imati pristupa, a u bioskopu su mogli posećivati samo

tervvel, amely több ezer emberi sors minél gyorsabb beteljesítésén ügyködött (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 15., 8. o.).

A gettóban élő zsidók élete tovább nehezedett, Datki Lajos rendőrkapitány-helyettes ugyanis jelentősen korlátozta a mozgásukat. Vasárnap és ünnepnapokon tilos volt elhagyniuk a gettó területét, hétköznap pedig este héttől reggel kilencig volt érvényben számukra a kijárási tilalom. Ezalól csupán az orvosok, az állatorvosok és a gazdaságban nélkülözhetetlen személyek mentesültek. Számukra a kilépési engedélyt a Zsidó Tanács adta ki. A belvárosban (a Kossuth utcában és a Szent István téren) a zsidók csak kivételes esetben közlekedhettek, amikor az ott lévő boltokban kellett vásárolniuk. A villamosnak csak az utolsó kocsiaterét használhatták. Tilos volt Palics és az ott található Nagypark látogatása. A színházba nem térhettek be, a moziban pedig csak az első vetítést nézhették meg. Ugyancsak megtiltották számukra a vendéglők, kávézók és kocsmák látogatását. A vásárlást a nyílt piacra korlátozták (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 16., 3. o.). Ugyanaznap történt az új szabadkai főispán, ifj. Vojnits Gyula beiktatása is. Beszédében hangsúlyozta, hogy a zsidó boltok kiutalásakor harcolni fog az urambátyámos mentalitás ellen (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 16., 5. o.). Egy másik cikk pedig arra hívta fel a polgárokat, hogy vasárnap 11 órakor támogassák a cigányzenekar több száz tagjának a fellépését a bombakárosultak megsegítéséért (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 16., 6. o.) Május 18-ára szegedi, újvidéki és szabadkai csapatok részvételével egy palicsi kosárlabdatornát hirdettek meg (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 17., 9. o.).

Az utolsó információk az egykori polgártársakkal kapcsolatban május 17-én jelentek meg. A *Turul Szövetség* tagjai azt követelték a borbélyoktól, szabóktól, cukrászoktól és élelmiszerárusoktól, hogy függesszék ki a „Zsidót nem szol-

prvu predstavu. U gostionice, kafane i krčme nisu mogli ulaziti. Bila im je dozvoljena kupovina samo na otvorenim pijacama (*Délvidéki Magyarorság*, 16. maj 1944, 3. o.). Tog istog dana, na inauguraciji novog velikog župana Subotice, Đula Vojnić mladi je obećao predstavnicima političkih stranaka da će se boriti protiv protekcijonizma prilikom podela do juče jevrejskih trgovačkih radnji (*Délvidéki Magyarorság*, 16. maj 1944, 5. o.), dok je drugi tekst pozivao građane da u nedelju, na Duhove, od 11 časova budu na ulicama centra grada i da pozdrave romski orkestar od stotinu članova, koji je svojom svirkom prikupljao sredstva za saniranje štete od savezničkog bombardovanja (*Délvidéki Magyarorság*, 16. maj 1944, 6. o.). Za 18. maj je najavljivan početak košarkaškog turnira na Paliću, sa učešćem ženskih i muških ekipa iz Segedina, Novog Sada i Subotice (*Délvidéki Magyarorság*, 17. maj 1944, 9. o.).

Poslednje informacije vezane za sudbinu dojučerašnjih sugrađana, a od pre koji dan tek Jevreja u subotičkom getu, objavljene su 17. maja 1944. godine. Članovi udruženja Turul zahtevali su od vlasnika berbernica, krojačkih radnji, poslastičara i trgovina prehrambenim proizvodima da istaknu natpise „Ne uslužujemo Jevreje!” i da se upravo tako i ponašaju. „Hrabri“ *turulovci* su, ipak, zakasnili u svojoj revnosti idejama nacizma i antisemitizma. Deportacija subotičkih Jevreja je već započela. U gradu, u 417 donedavno jevrejskih stanova – kuća, već su stanovali kršćani, što je dovelo do prestanka nestašice stanova u gradu (sic!). Od uvođenja antijevrejskih mera Stojajjeve vlade u Subotici je 27 Jevreja napustilo svoju veru, što ih nije oslobodilo obaveze da nose žutu zvezdu, kao ni boravka u getu. Do 17. maja su građani nejevrejskih veroispovesti mogli ulaziti u geto i donositi najpotrebnije stvari svojim

gálunk ki!” táblákat. A „bátor” turulosok azonban elkéstek náci és antiszemita ötleteikkel, a szabadkai zsidók deportálása ugyanis már megkezdődött. A városban 417 egykori zsidó lakásban már keresztények laktak, ami ismét lakáshiányhoz vezetett. Sztójai zsidóellenes intézkedései alatt Szabadkán 27 zsidó tért ki vallásából, ami viszont nem mentette fel őket a sárga csillag viselése és a gettóban való tartózkodás alól. Május 17-éig a keresztények is látogathatták a gettót, s ismerőseik, egykori szomszédaiuk számára bevihették a legszükségesebb holmit. Ettől kezdve azonban ezt is megtiltották, zsidónegyed területét csak engedéllyel lehetett látogatni (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 17., 3. o.).

Ezzel véget is ér a szabadkai zsidók golgotájáról szóló tudósítás. Sohasem fogjuk már megtudni, hogy az addigi kedvenc téma miért tűnt el a lap hasábjairól. Hogy a fő- és felelős szerkesztő Bogner Józsefben ekkor tudatosult-e, hogy a mindennapok leírásával maga és társai önkéntelen tanújává lett, vagy egy láthatatlan személy mondta, hogy a „munka” befejeződött, s itt az idő a következőre – ezt ma már csak találgathatjuk. Az újság ettől kezdve a hétköznapiakra fókuszált. Csak egyszer, június 13-án, néhány nappal a legnagyobb csoport náci haláltáborba történt deportálása előtt került elő a Délvidéki Magyarorság kedvenc témája. *Az élet a szabadkai gettóban* című cikk megállapította, hogy a zsidók már nem vettek részt a város közéletében. Minden kommunikáció a külvilággal a Zsidó Tanács révén történt. Az írás végül azt is megemlíti, hogy addig 720 személy már „elhagyta” Szabadkát (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. június 13., 4. o.). A gettó többi lakója még néhány napot tartózkodott a városban, hogy aztán a tehervonatok a legtöbbszűket végleg elvigyék egy olyan útra, ahonnan már soha többé nem volt visszatérés.

susedima i prijateljima, ali je sa tom praksom prekinuto. Geto se ubuduće mogao napuštati samo sa posebnom dozvolom (*Délvidéki Magyarorság*, 17. maj 1944, 3. o.).

I tu je kraj izveštavanja o golgoti subotičkih Jevreja. Nikada nećemo saznati šta je to sa stranica *Délvidéki Magyarorság*-a izbacilo omiljenu temu iz prethodna dva meseca. Da li je glavni i odgovorni urednik dr Jožef Bogner postao svestan kako je detaljnim opisivanjem svoje svakodnevice bio najbolji svedok protiv sebe i svojih istomišljenika, ili je neka nevidljiva osoba rekla da je ovaj „posao” završen i da je vreme za sledeći, možemo samo nagađati. Stranice novina preplavili su svakodnevni događaji o jednoj gradskoj sredini. Samo još jednom, 13. juna, dakle samo nekoliko dana pre deportacije najveće grupe Jevreja u nacističke logora, *Délvidéki Magyarorság* se vratio na nedavno omiljenu temu. U članku pod nazivom „Život u subotičkom getu” hladno je konstatovano da su subotički Jevreji izolovani u getu i da više ne učestvuju u životu grada. Sva komunikacija sa spoljašnjim svetom odvijala se preko Jevrejskog saveta. Na kraju članka navodeno je da je 720 osoba već „napustilo” Suboticu (*Délvidéki Magyarorság*, 13. jun 1944, 4. o.). Preostali stanovnici geta su još nekoliko dana bili u Subotici, a zatim su teretni vagoni najveći deo njih odveli na put bez povratka.

ÖSSZEGZÉS

Ennek a munkának az volt a fő célja, hogy bemutassa a társadalom részéről az antiszemitizmussal kapcsolatban folyamatosan elmaradt reakciókat, ami Szabadkán a második világháború alatt kulminált, amikor a legtöbb szabadkai zsidót a koncentrációs táborokba deportálták. A második világháborúban Magyarországon több mint félmillió zsidót gyilkoltak meg. Noha a többségük Magyarország német megszállása után halt meg, ez a bűntény nem valósulhatott volna meg a magyar rendőrség, a csendőrség és az állami szervek teljes együttműködése nélkül. Ez a munka az egyetlen napilap cikkeinek követésével azt a két hónapos időszakot ölelte fel, amely alatt a magyar hatóságok valójában az egész zsidó közösséget eliminálták a társadalomból. A nagyobb, szervezett segélynyújtás elmaradását talán a totalitárius rendszer repressziójától való félelemmel lehet megmagyarázni. Ettől függetlenül nehéz felfogni a polgárok tömeges részvételét azokon a hatóságok által szervezett rendezvényeken, amelyeknek az volt a céljuk, hogy annullálják a szabadkai társadalom egy szegmensének a mézárásáról szóló híreket. A tömegesség arra utal, hogy a város lakóinak nagy része támogatta az antiszemita pogromokat.

ZAKLJUČAK

Osnovni cilj ovog rada bio je da pokaže kako je kontinuirano odsustvo društvene reakcije na antisemitske pojave u Subotici kulminiralo krajem Drugog svetskog rata, kada je najveći deo Jevreja u gradu deportovan u nacističke koncentracione logore. U celoj Mađarskoj je tokom Drugog svetskog rata ubijeno više od pola miliona građana jevrejske veroispovesti. Iako je najveći broj njih stradao nakon nemačke okupacije Mađarske, ovaj zločin nikada ne bi bio moguć bez pune kooperativnosti mađarske policije, žandarmerije, državnih službi... Prateći natpise u tada jedinom subotičkom listu, rad je pratio dvomesečni spektar rešenja kojima su vlasti Mađarske uspele da gotovo celu jevrejsku zajednicu eliminišu iz društva. Odsustvo veće i organizovanije pomoći sugrađanima jevrejske veroispovesti možda je moguće objasniti strahom od represije totalitarnog režima. Ipak, teško je shvatiti masovno učesće građana u manifestacijama koje su vlasti organizovale kako bi anulirale svest o masakru prema jednom segmentu subotičkog društva. Brojnost učesnika na tim skupovima ukazuje da je kod tog dela građanstva bila sadržana bar nit indokrinacije antisemitskim idejama.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ennek a tanulmánynak a fő forrásai az 1941 nyarától 1944 októberéig megjelent egyetlen szabadkai napilap, a Délvidéki Magyarság megőrzött példányai voltak. A Szabadkai Városi Könyvtárban sok egykori szám megmaradt a lapból, a kérdéses periódusból azonban egy sem. A Dévavári család engedélyével a tulajdonában lévő mikrofilmeket a Szabadkai Zsidó Hitközség közreműködésével kaptam meg a kutatáshoz. Mindkét félnek köszönettel tartozom, a jóindulatuk nélkül ugyanis ez a munka nem születhetett volna meg.

ZAHVALNOST

Jedan od glavnih izvora za nastanak ovog rada jesu sačuvani primerci *Délvidéki Magyarság*-a, jedini subotički list od leta 1941. godine, pa sve do oktobra 1944. godine. U Gradskoj biblioteci u Subotici sačuvano je dosta primeraka ovog lista, ali ni jedan broj iz poslednje godine mađarske uprave tokom Drugog svetskog rata. Dozvolom porodice Devavari (Dévavári), koja poseduje mikrofilmove sačuvanih primeraka lista iz Državne biblioteke Sečenji u Budimpešti, subotička Jevrejska opština je presnimila pomenute mikrofilmove i ustupila mi ih za potrebe ovog rada. U oba slučaja dugujem zahvalnost, jer bez njihove dobre volje ovaj rad ne bi nastao u formi koja je pred čitaocima.

LÁBJEGYZETEK

18.000 zsidót telepítenek ki Kolozsvárról. *Délvidéki Magyarország*, 1944. május 4. 3. o.

600 pengő pénzbüntetésre ítélték, mert zsidó holmit vett át megőrzésre. *Délvidéki Magyarország*, 1944. május 5. 3. o.

A numerus nullus mellet foglalt állást az országos Orvosi Kamara. *Délvidéki Magyarország*, 1944. április 3. 3. o.

A Szabadkai Filharmonikusok hangversenye. *Délvidéki Magyarország*, 1944. május 9. 9. o.

A szabadkai gettó élete. *Délvidéki Magyarország*, 1944. június 13. 4. o.

A szabadkai zsidóság újabb mesterfogása. *Délvidéki Magyarország*, 1944. április 29. 3. o.

A zsidó-kérdés megoldására. *Délvidéki Magyarország*, 1944. március 27. 5. o.

Ahol Szabadka 4300 zsidója új fészket rak. *Délvidéki Magyarország*, 1944. április 29. 4. o.

Áldozócsütörtökön nagyszabású kosárlabda tornát rendeznek Palicson. *Délvidéki Magyarország*, 1944. május 17. 9. o.

Áprilisban 1872 lakás csere volt Szabadkán. *Délvidéki Magyarország*, 1944. május 10. 7. o.

Az „Igazság” győzött szombaton a szabadkai Bácska pályáján. *Délvidéki Magyarország*, 1944. május 15. 8. o.

Bogner J.: Szervezett Magyarorságot. *Délvidéki Magyarország*, 1944. április 12. 1. o.

Csak tűzharcosok, hadirokkantak és hadigondozottak igényelhetnek zsidó üzletet. *Délvidéki Magyarország*, 1944. május 3. 5. o.

Csantavéri hírek. *Délvidéki Magyarország*, 1944. április 13. 6. o.

REFERENCE

18.000 zsidót telepítenek ki Kolozsvárról. (4. maj 1944). *Délvidéki Magyarország*, 3. o.

600 pengő pénzbüntetésre ítélték, mért zsidó holmit vett át megőrzésre. (5. maj 1944). *Délvidéki Magyarország*, 3. o.

A numerus nullus mellet foglalt állást az országos Orvosi Kamara. (3. april 1944). *Délvidéki Magyarország*, 3. o.

A Szabadkai Filharmonikusok hangversenye. (9. maj 1944). *Délvidéki Magyarország*, 9. o.

A szabadkai gettó élete. (13. jun 1944). *Délvidéki Magyarország*, 4. o.

A szabadkai zsidóság újabb mesterfogása. (29. april 1944). *Délvidéki Magyarország*, 3. o.

A zsidó-kérdés megoldására. (27. mart 1944). *Délvidéki Magyarország*, 5. o.

Ahol Szabadka 4300 zsidója új fészket rak. (29. april 1944). *Délvidéki Magyarország*, 4. o.

Áldozócsütörtökön nagyszabású kosárlabda tornát rendeznek Palicson. (17. maj 1944). *Délvidéki Magyarország*, 9. o.

Áprilisban 1872 lakás csere volt Szabadkán. (10. maj 1944). *Délvidéki Magyarország*, 7. o.

Az „Igazság” győzött szombaton a szabadkai Bácska pályán. (15. maj 1944). *Délvidéki Magyarország*, 8. o.

Bogner, J. (12. april 1944). Szervezet Magyarorságot. *Délvidéki Magyarország*, 1. o.

Csak tűzharcosok, hadirokkantak és hadigondozottak igényelhetnek zsidó üzletet. (3. maj 1944). *Délvidéki Magyarország*, 5. o.

Csantavéri hírek. (13. april 1944). *Délvidéki Magyarország*, 6. o.

Első ítélet Topolyán a zsidócsillag nemviselése miatt. *Délvidéki Magyarság*, 1944. április 25. 5. o.

GMS, I – Gradski muzej Subotica, Istorijisko odeljenje – inv. broj...

Grlica, M. 2001. Stanovništvo Subotice 1867–1914. godine. *Museion* 1, 203–216. o.

Ha a személyem kerékkötő lenne a magyar színészet problémáinak megoldásánál szívesen félreállok. *Délvidéki Magyarság*, 1944. május 13. 5. o.

Hanák P. (szerk.) 1995. *Povijest Madarske*. Zagreb. Barbat.

Harminchét új bácskai vitéz. *Délvidéki Magyarság*, 1944. április 27. 5. o.

Húsvét után mutatkozik be a kormány parlamentben. *Délvidéki Magyarság*, 1944. április 1. 4. o.

Internáltak két szabadkai zsidó nőt, mert hamis okmányok segítségével akartak megszabadulni a gettóból. *Délvidéki Magyarság*, 1944. május 17. 5. o.

János, A. C. 1982. *The Politics of Backwardness in Hungary 1825–1925*, Princeton. Princeton University Press.

Jelić, D. 1987. Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada. In *Zbornik 5*. Beograd. Jevrejski istorijski muzej.

Kassán este hét órától reggel hat óráig zsidó nem tartózkodhatik az utcán. *Délvidéki Magyarság*, 1944. április 24. 6. o.

Kibővítették Szabadkán a gettó céljaira szolgáló területet. *Délvidéki Magyarság*, 1944. május 3. 5. o.

Korlátozták a szabadkai zsidók mozgási szabadságát. *Délvidéki Magyarság*, 1944. május 16. 3. o.

Küldötségek üdvözölték Vojnits főispánt. *Délvidéki Magyarság*, 1944. május 16. 5. o.

Magyar cigányok napja pünkösdkor. *Délvidéki Magyarság*, 1944. május 16. 6. o.

Első ítélet Topolyán a zsidócsillag nemviselése miatt. (25. april 1944). *Délvidéki Magyarság*, 5. o.

GMS, I - . Gradski muzej Subotica, Istorijisko odeljenje – inv. broj....

Grlica, M., (2001). Stanovništvo Subotice 1867-1914. godine. *Museion* 1, 203-216.

Ha a személyem kerékkötő lenne a magyar színészet problémáinak megoldásánál szívesen félreállok. (13. maj 1944). *Délvidéki Magyarság*, 5. o.

Hanák, P. (ur.) (1995). *Povijest Madarske*. Zagreb. Barbat.

Harminchét új bácskaivitéz. (27. april 1944). *Délvidéki Magyarság*, 5. o.

Húsvét után mutatkozik be a kormány parlamentben. (1. april 1944). *Délvidéki Magyarság*, 4. o.

Internáltak két szabadkai zsidó nőt mert hamis okmányok segítségével akarták megszabadulni a gettóból. (17. maj 1944). *Délvidéki Magyarság*, 5. o.

János, A. C. (1982). *The Politics of Backwardness in Hungary 1825-1925*, Princeton. Princeton University Press.

Jelić, D. (1987). Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada. *Zbornik 5*, Beograd. Jevrejski istorijski muzej.

Kassán este hét órától reggel hat óráig zsidó nem tartózkodhatik az utcán. (24. april 1944). *Délvidéki Magyarság*, 6. o.

Kibővítették Szabadkán a gettó céljaira szolgáló területet. (3. maj 1944). *Délvidéki Magyarság*, 5. o.

Korlátozták a szabadkai zsidók mozgási szabadságát. (16. maj 1944). *Délvidéki Magyarság*, 3. o.

Küldötségek üdvözölték Vojnits főispánt. (16. maj 1944). *Délvidéki Magyarság*, 5. o.

Magyar cigányok napja pünkösdkor. (16. maj 1944). *Délvidéki Magyarság*, 6. o.

Megérkeztek Szabadkára a zsidó vagyron bejelentéséhez szükséges nyomtatványok. *Délvidéki Magyarorság*, 1944. április 27. 3. o.

Megjelent a zsidóvagyonok zárolásáról szóló kormányrendelet. *Délvidéki Magyarorság*, 1944. április 17. 4. o.

Megjelentek a zsidó rendeletek. *Délvidéki Magyarorság*, 1944. március 31. 4. o.

Mikor nekünk Piros Józsi muzsikált. *Délvidéki Magyarorság*, 1944. március 24. 6. o.

MSE. 1886. Magyar Statisztikai Évkönyve 1884-ik évre, XIV. évfolyam, IX. füzet, Budapest.

Münchhausen színes filmcsoda. *Délvidéki Magyarorság*, 1944. március 21. 8. o.

Nem kerülhetnek protekciók kezébe a zsidó üzletek. *Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 9. 3. o.

Orvosi hír. *Délvidéki Magyarorság*, 1944. március 18. 7. o.

Öngyilkosság. *Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 10. 7. o.

Palics nyitány. *Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 8. 6. o.

Rendelet. *Délvidéki Magyarorság*, 1944. április 25. 6. o.

Rokai, P.–Dere, Z.–Pal–T.–Kasaš, A. 2002. *Istorija Mađara*. Beograd. Clio.

Sugar, P. F. 2000. The More it Changes, the More Hungarian Nationalism Remains the Same. *Austrian History Yearbook*, Vol. XXXI 127–155. o.

Több száz lakás szabadult fel Szabadkán. *Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 4. 4. o.

Tucatjával zárták be Szabadkán is a zsidó boltokat. *Délvidéki Magyarorság*, 1944. április 25. 4. o.

Újabb házakat jelöltek ki Szabadkán a zsidók részére. *Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 13. 4. o.

Újvidékről is Szabadkára költöztetik a zsidókat. *Délvidéki Magyarorság*, 1944. április 29. 4. o.

Megérkeztek Szabadkára a zsidó vagyron bejelentéséhez szükséges nyomtatványok. (27. ápril 1944). *Délvidéki Magyarorság*, 3. o.

Megjelent a zsidóvagyonok zárolásáról szóló kormányrendelet. (17. ápril 1944). *Délvidéki Magyarorság*, 4. o.

Megjelentek a zsidó rendeletek.(31. mart 1944). *Délvidéki Magyarorság*, 4. o.

Mikor nekünk Piros Józsi muzsikált. (24. mart 1944). *Délvidéki Magyarorság*, 6. o.

MSÉ. (1886), *Magyar Statisztikai Évkönyve 1884-ik évre*, XIV. évfolyam, IX. füzet, Budapest.

Münchhausen színes filmcsoda. (21. mart 1944). *Délvidéki Magyarorság*, 8. o.

Nem kerülhetnek protekciók kezébe a zsidó üzletek.(9. maj 1944). *Délvidéki Magyarorság*, 3. o.

Orvosi hír (18. mart 1944). *Délvidéki Magyarorság*, 7. o.

Öngyilkosság. (10. maj 1944). *Délvidéki Magyarorság*, 7. o.

Palics nyitány. (8. maj 1944). *Délvidéki Magyarorság*, 6. o.

Rendelet. (25. ápril 1944). *Délvidéki Magyarorság*, 6. o.

Rokai, P., Dere, Z., Pal, T., Kasaš, A. (2002). *Istorija Mađara*. Beograd. Clio.

Sugar, P. F. (2000). The More it Changes, the More Hungarian Nationalism Remains the Same. *Austrian History Yearbook*, Vol. XXXI 127-155.

Töbszáz lakást szabadult fel Szabadkán. (4. maj 1944). *Délvidéki Magyarorság*, 4. o.

Tucatjával zárták be Szabadkán is a zsidó boltokat. (25. ápril 1944). *Délvidéki Magyarorság*, 4. o.

Ujabb házakat jelöltek ki Szabadkán a zsidók részére. (13. maj 1944). *Délvidéki Magyarorság*, 4. o.

Újvidékről is Szabadkára költöztetik a zsidókat. (29. ápril 1944). *Délvidéki Magyarorság*, 4. o.

Вистрих, Р. С. 2012. Антисемитизам - најстарија мржња. Београд. Завод за уџбенике.

Vitéz Endre László belügyi államtitkár Szabadkán. *Délvidéki Magyarság*, 1944. május 2. 5. o.

Vojnich, Gy.: Horthy Miklós nemzete nem halhat meg soha. *Délvidéki Magyarság*, 1944. április 13. 4. o.

Volt zsidó földeket lehet bérelni Szabadkán. *Délvidéki Magyarság*, 1944. május 5. 3. o.

„Zsidót nem szolgállok ki.” *Délvidéki Magyarság*, 1944. május 17. 9. o.

Вистрих, Р. С. (2012). Антисемитизам - најстарија мржња. Београд. Завод за уџбенике.

Vitéz Endre László belügyi államtitkár Szabadkán. (2. maja 1944) *Délvidéki Magyarság*, 5. o.

Vojnich, Gy. (13. april 1944)- Horthy Miklós nemzete ne halhat meg soha. *Délvidéki Magyarság*, 4. o.

Volt zsidó földeket lehet bérelni Szabadkán. (5. maj 1944). *Délvidéki Magyarság*, 3. o.

„Zsidót nem szolgállok ki“ (17. maj 1944). *Délvidéki Magyarság*, 9. o.